ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Західнодонбаський інститут

(назва навчального підрозділу)

кафедра економіки та менеджменту

(повна назва кафедри, циклової комісії)

КУРСОВА РОБОТА
(ПРОЕКТ)

Економіка праці ита соціально-трудові відносини

(назва дисципліни)

на тему: ***Середній клас та його формування в Україні***

Студента **Палієнко Д.О.**

(прізвище та ініціали)

курсу **II**

групи **ІН35-12-24 Б1УПП(4.6 з)**

напряму підготовки (спеціальності)

Економіка

спеціалізації _____

Керівник **Тищенко Т.І.**

к.е.н.. доцент

(посада, вчене звання, науковий ступінь, прізвище та ініціали)

Оцінка:

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ ECTS _____

Члени комісії _____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

_____ _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Павлоград
20 26 рік

ЗМІСТ

ВСТУП 5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ 8
1.1. Сутність, ознаки та соціально-економічні критерії визначення середнього класу 8
1.2. Роль і функції середнього класу в соціально-економічному розвитку суспільства 13
РОЗДІЛ 2 СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ 20
2.1. Соціально-економічні передумови формування середнього класу в Україні 20
2.2. Аналіз рівня доходів, зайнятості та майнового становища населення як чинників формування середнього класу 29
РОЗДІЛ 3 НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ 36
ВИСНОВКИ 44
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 47

ВСТУП

Середній клас посідає важливе місце в соціально-економічній структурі сучасного суспільства та традиційно розглядається як одна з передумов його стабільного розвитку. Його представники характеризуються певним рівнем матеріального добробуту, професійної кваліфікації, освіти, економічної самостійності та соціальної активності. Розвинений середній клас формує значну частину платоспроможного попиту, забезпечує трудовий і підприємницький потенціал економіки, бере участь у формуванні заощаджень та інвестицій і створює підґрунтя для соціальної стабільності.

Особливого значення проблема формування середнього класу набуває для України. Трансформаційні процеси в національній економіці супроводжувалися істотними змінами структури зайнятості, доходів та майнового становища населення. Розвиток приватного підприємництва, поширення нових професій і форм зайнятості, зміна вимог до людського капіталу створили нові передумови для формування середнього класу. Водночас нерівномірність розподілу доходів, нестабільність зайнятості, відмінності в оплаті праці та можливостях накопичення активів ускладнюють цей процес.

У сучасних умовах проблема набуває додаткової актуальності внаслідок масштабних економічних і соціальних викликів, спричинених повномасштабною війною. Втрати виробничого потенціалу, внутрішня та зовнішня міграція населення, зміни на ринку праці, скорочення або втрата доходів частиною домогосподарств, територіальні диспропорції та зростання навантаження на систему соціального захисту істотно впливають на умови формування середнього класу. Водночас розвиток підприємництва, збереження кваліфікованого людського капіталу, створення продуктивних робочих місць і

поступове підвищення доходів населення набувають особливого значення для економічного відновлення країни.

Теоретичні та прикладні аспекти соціальної стратифікації, формування середнього класу, диференціації доходів і рівня життя населення досліджували вітчизняні та зарубіжні науковці. Значний внесок у дослідження соціальної структури українського суспільства, нерівності, доходів та проблем формування середніх верств населення зробили Е. М. Лібанова, О. М. Балакірєва, В. М. Геєць, О. М. Гладун та інші дослідники. Водночас суттєві зміни соціально-економічних умов в Україні зумовлюють необхідність подальшого дослідження передумов і перспектив становлення економічно стійкого середнього класу.

Метою курсової роботи є обґрунтування основних напрямів розширення та зміцнення середнього класу в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

- розкрити сутність поняття «середній клас» та систематизувати основні критерії його визначення та охарактеризувати роль і функції середнього класу в соціально-економічному розвитку суспільства;
- визначити основні чинники та механізми формування середнього класу та дослідити соціально-економічні передумови його становлення в Україні;
- проаналізувати доходи, зайнятість і майнове становище населення як основні чинники формування середнього класу і визначити основні проблеми, які стримують його розширення в Україні;
- обґрунтувати напрями державної політики, спрямованої на створення сприятливих умов для формування та зміцнення середнього класу.

Об’єктом дослідження є процес формування середнього класу як складової соціально-економічної структури суспільства.

Предметом дослідження є теоретичні, методичні та практичні аспекти формування, розвитку та зміцнення середнього класу в Україні.

У процесі виконання курсової роботи доцільно використати комплекс методів дослідження: аналіз і синтез – для узагальнення теоретичних підходів до визначення середнього класу; системний підхід – для дослідження взаємозв'язку економічних і соціальних чинників його формування; статистичний метод – для аналізу показників доходів, заробітної плати, зайнятості та рівня життя населення; порівняльний метод – для зіставлення показників у динаміці та визначення основних тенденцій; табличний і графічний методи – для наочного представлення результатів дослідження; метод узагальнення – для формування висновків та обґрунтування напрямів зміцнення середнього класу.

Інформаційну базу дослідження становитимуть нормативно-правові акти України, наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників, офіційні статистичні матеріали, аналітичні доповіді та результати соціально-економічних досліджень, присвячених доходам населення, зайнятості, рівню життя, соціальній нерівності та формуванню середнього класу.

Структура курсової роботи визначається її метою та поставленими завданнями. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ

1.1. Сутність, ознаки та соціально-економічні критерії визначення середнього класу

Середній клас є однією з важливих складових соціальної структури сучасного суспільства. Його формування пов’язане з розвитком ринкових відносин, приватної власності, підприємництва, професійної зайнятості та зростанням ролі людського капіталу. Водночас поняття «середній клас» є складним і багатовимірним, оскільки його неможливо однозначно визначити лише за рівнем доходу, професією або майновим становищем. Належність особи чи домогосподарства до середнього класу характеризується сукупністю економічних, соціальних, професійних, освітніх і майнових ознак.

У найбільш загальному розумінні середній клас можна визначити як сукупність соціальних груп, які займають проміжне положення в соціально-економічній структурі суспільства, характеризуються відносно стійким матеріальним становищем, певним рівнем економічної самостійності, професійної кваліфікації та освіти, мають можливості для задоволення не лише базових потреб, а й потреб у розвитку, накопиченні активів та підтриманні прийнятного рівня життя[12].

В економічному аспекті однією з найважливіших ознак середнього класу виступає достатній і відносно стабільний рівень доходу. Доходи повинні забезпечувати не тільки задоволення базових потреб домогосподарства у харчуванні, житлі, одязі та комунальних послугах, а й можливість витрачати

кошти на освіту, охорону здоров'я, відпочинок, культурні потреби, придбання товарів тривалого користування, формування заощаджень.

При цьому принципове значення має саме стабільність економічного становища. Тимчасове отримання високого доходу не обов'язково означає належність до середнього класу, якщо особа не має стійкого джерела доходів, фінансових резервів або можливості підтримувати відповідний рівень життя в довгостроковій перспективі.

Тому доходний критерій доцільно розглядати у взаємозв'язку з економічною стійкістю домогосподарства**.** Її можна характеризувати здатністю зберігати прийнятний рівень споживання у випадку тимчасової втрати частини доходу, непередбачених витрат або зміни економічної ситуації[7].

Важливим критерієм є майнове становище. Наявність житла, транспортних засобів, предметів тривалого користування, фінансових активів, заощаджень та іншого майна формує матеріальну основу економічної незалежності. При цьому окремо взята наявність власного житла ще не є достатньою підставою для віднесення домогосподарства до середнього класу.

Не менш важливою характеристикою середнього класу є характер зайнятості**.** Його основу зазвичай становлять особи, які мають професійну кваліфікацію та отримують основну частину доходів завдяки економічній діяльності.

Проте сама наявність роботи не є достатнім критерієм. Важливими є стабільність зайнятості, рівень оплати праці, відповідність роботи професійній кваліфікації, перспективи професійного розвитку та можливості підвищення доходів. У цьому контексті важливого значення набуває поняття продуктивної зайнятості**,** яка дозволяє людині реалізовувати професійний потенціал і забезпечувати достатній рівень матеріального добробуту.

Тісно пов'язаний із зайнятістю професійно-кваліфікаційний критерій**.** Сучасний середній клас значною мірою формується за рахунок кваліфікованих

працівників, для яких знання, компетентності та професійний досвід є основними економічними ресурсами. Зростання ролі інформації, технологій та інтелектуальної праці сприяє тому, що людський капітал поступово стає не менш важливим чинником соціального статусу, ніж володіння матеріальною власністю.

Звідси випливає значення освітнього критерію**.** Освіта підвищує професійну мобільність, розширює можливості працевлаштування, створює передумови для підвищення продуктивності праці та доходів. Однак високий рівень освіти сам по собі також не гарантує належності до середнього класу. Таким чином, визначення середнього класу потребує застосування системи взаємопов'язаних критеріїв (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Основні критерії визначення належності населення до середнього класу[8]

Критерій	Основні характеристики
Доходний	достатній та відносно стабільний рівень доходів
Майновий	володіння житлом, майном, фінансовими та іншими активами
Споживчий	можливість задовольняти базові та додаткові потреби
Трудовий	стабільна продуктивна зайнятість
Професійний	достатній рівень кваліфікації та професійна самостійність
Освітній	наявність освіти та можливостей постійного професійного розвитку
Фінансовий	здатність формувати заощадження та фінансовий резерв
Соціальний	певний соціальний статус і можливості соціальної мобільності
Суб'єктивний	самоідентифікація людини із середнім класом

Наведені критерії демонструють, що належність до середнього класу доцільно визначати за допомогою багатокритеріального підходу. Це особливо важливо під час дослідження українського суспільства, де окремі характеристики соціально-економічного становища домогосподарств можуть суттєво відрізнятися.

У структурі середнього класу доцільно виділяти окремі групи залежно від джерел доходу та соціально-професійного статусу (табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Основні соціально-економічні групи середнього класу [4]

Група	Характеристика
Підприємці	власники малого та середнього бізнесу, які отримують доходи від підприємницької діяльності
Самозайняті	особи, що самостійно організовують професійну діяльність
Кваліфіковані фахівці	працівники, доходи яких значною мірою визначаються професійними компетентностями
Управлінський персонал	менеджери різних рівнів із відповідним рівнем відповідальності та доходів
Фахівці інтелектуальної праці	працівники освіти, науки, технологічних, аналітичних та інших сфер за умови достатнього економічного становища
Кваліфіковані працівники	особи з професійними компетентностями та стабільними трудовими доходами

Такий поділ є умовним, оскільки професійний статус не може автоматично визначати класову належність. Двоє представників однієї професії можуть істотно відрізнятися за доходами, майновим становищем, стабільністю зайнятості та можливістю формувати заощадження. Тому професійна характеристика повинна розглядатися лише як один із компонентів комплексної оцінки.

Особливе місце серед критеріїв посідає споживча поведінка**.** Для середнього класу характерна можливість спрямовувати частину доходу за межі задоволення першочергових потреб. Йдеться про витрати на якісні освітні послуги, професійний розвиток, відпочинок, культуру, страхування, поліпшення житлових умов, придбання товарів тривалого користування[4].

Водночас більш показовою характеристикою економічної стійкості є не саме споживання, а співвідношення між поточними витратами та можливістю

формувати заощадження**.** Якщо практично весь дохід домогосподарства витрачається на поточні потреби, його економічне становище залишається вразливим навіть за відносно прийнятного рівня споживання.

Заощадження виконують декілька важливих функцій. Вони формують резерв на випадок непередбачених обставин, створюють можливості для значних майбутніх витрат без критичного боргового навантаження, можуть перетворюватися на інвестиційний ресурс та сприяють накопиченню активів. Отже, здатність регулярно заощаджувати частину доходу можна вважати однією з суттєвих економічних ознак стійкого середнього класу.

Важливим є також критерій економічної незалежності**.** Йдеться про спроможність домогосподарства забезпечувати основні потреби переважно за рахунок доходів від праці, підприємництва, професійної діяльності або власних активів. Економічна самостійність не виключає використання суспільних послуг чи соціальних гарантій, проте передбачає, що основою добробуту виступає власна економічна активність.

Поряд з об'єктивними характеристиками в дослідженнях середнього класу використовується суб'єктивний підхід**,** який базується на самоідентифікації населення. Людині пропонується самостійно визначити власне місце в соціальній структурі суспільства[11].

У зв'язку з цим методичні підходи до визначення середнього класу можна систематизувати у три основні групи.

Перший – монетарний підхід**,** за якого основним критерієм виступає рівень доходів або споживчих витрат домогосподарства.

Другий – соціально-професійний підхід**,** який враховує освіту, професію, характер зайнятості, кваліфікацію та соціальний статус.

Третій – комплексний підхід**,** що передбачає одночасне використання доходних, майнових, професійних, освітніх, фінансових та суб'єктивних характеристик.

Таким чином, середній клас є складним соціально-економічним утворенням, яке об’єднує різні групи населення на основі відносно стійкого матеріального становища, продуктивної зайнятості, достатнього рівня професійної кваліфікації та освіти, володіння певними активами, можливості формувати заощадження та забезпечувати прийнятний рівень життя.

Для України питання визначення середнього класу має особливе значення, оскільки його реальні масштаби залежать не тільки від номінального зростання доходів, а насамперед від їх купівельної спроможності та стабільності, характеру зайнятості, можливостей накопичення майна й заощаджень, доступу до професійного розвитку та здатності домогосподарств адаптуватися до економічних ризиків.

1.2. Роль і функції середнього класу в соціально-економічному розвитку суспільства

Середній клас є важливим елементом соціально-економічної структури суспільства, оскільки його значення не обмежується лише місцем між групами населення з високими та низькими доходами. Представники середнього класу одночасно виступають працівниками, підприємцями, власниками, споживачами, платниками податків, вкладниками та інвесторами в людський капітал. Завдяки цьому середній клас безпосередньо бере участь у процесах виробництва, розподілу, обміну та споживання, а його кількісні та якісні характеристики суттєво впливають на соціально-економічний розвиток країни[12].

Середній клас характеризується не тільки певним рівнем доходів, а й відносною економічною самостійністю, стабільною зайнятістю, професійною кваліфікацією, наявністю майнових активів, можливістю формувати заощадження та підтримувати досягнутий рівень життя. Саме поєднання

зазначених характеристик визначає його здатність виконувати комплекс економічних і соціальних функцій.

Роль середнього класу особливо помітна в країнах із розвиненою ринковою економікою, де значна частина населення отримує доходи від кваліфікованої праці, підприємництва, професійної діяльності та володіння активами. За таких умов середні верстви стають важливою основою внутрішнього ринку, забезпечують попит на широкий спектр товарів і послуг, сприяють розвитку підприємництва та створюють передумови для накопичення людського і фінансового капіталу.

Узагальнюючи роль середнього класу, доцільно виділити його основні функції, представлені в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Основні функції середнього класу в соціально-економічному розвитку суспільства[21]

Функція	Зміст
Економічна	участь у створенні доходів, виробництві товарів і послуг та розвитку економічної активності
Споживча	формування відносно стабільного платоспроможного попиту
Підприємницька	створення і розвиток малого та середнього бізнесу, самозайнятості
Інвестиційно-заощаджувальна	формування заощаджень, накопичення активів, інвестування
Фіскальна	участь у формуванні податкових надходжень
Інноваційна	створення, освоєння та поширення нових знань, технологій і моделей діяльності
Відтворення людського капіталу	інвестування в освіту, професійний розвиток, здоров'я та компетентності
Соціально-стабілізаційна	зменшення надмірної соціальної поляризації та підтримання соціальної стійкості
Мобілізаційна	забезпечення можливостей професійної та соціальної мобільності

Однією з основних є економічна функція середнього класу**.** Значна частина його представників отримує доходи завдяки активній участі у господарській діяльності. Кваліфіковані наймані працівники створюють додану вартість у різних галузях економіки, підприємці організовують виробництво та надання послуг, самозайняті особи реалізують власний професійний потенціал. Таким чином, середній клас виступає не лише споживачем створених економічних благ, а й безпосереднім учасником їх виробництва.

Особливого значення ця функція набуває в умовах переходу до економіки, заснованої на знаннях. Професійні компетентності, освіта, здатність працювати з інформацією, використовувати сучасні технології та швидко адаптуватися до змін стають важливими факторами продуктивності. Відповідно, економічна роль середнього класу дедалі більше пов’язується не лише з володінням матеріальними ресурсами, а й з використанням людського капіталу[16]**.**

Важливою є споживча функція**.** Відносно стабільні доходи представників середнього класу формують попит не тільки на товари першої необхідності, але й на більш широкий спектр продукції та послуг. До нього належать якісні продукти харчування, житло, транспорт, побутова техніка, освітні й медичні послуги, туризм, страхування, інформаційні та фінансові послуги.

Саме платоспроможний внутрішній попит створює стимули для розвитку підприємництва. Збільшення попиту спонукає підприємства розширювати виробництво, удосконалювати продукцію, підвищувати якість обслуговування та освоювати нові сегменти ринку.

Отже, розширення середнього класу може сприяти формуванню стійкішої внутрішньої основи економічного розвитку.

Тісно пов’язана з економічною підприємницька функція **середнього класу**. Значну частину його потенційної соціальної бази становлять власники малого і середнього бізнесу, самозайняті особи та фахівці, які здійснюють незалежну

професійну діяльність. Підприємництво дозволяє реалізовувати економічну ініціативу, створювати власні джерела доходу та накопичувати активи.

Для формування середнього класу важливим є взаємозв'язок підприємництва та найманої праці. Розвиток конкурентоспроможних підприємств створює попит на кваліфікованих працівників, а збільшення продуктивної зайнятості, своєю чергою, сприяє розширенню груп населення зі стабільними трудовими доходами[14].

Не менш важливою є заощаджувальна та інвестиційна функція. Як зазначалося у попередньому підрозділі, однією з ознак стійкого середнього класу є можливість спрямовувати частину доходів на формування фінансового резерву. Заощадження підвищують економічну стійкість домогосподарств, дозволяючи їм легше адаптуватися до тимчасових фінансових труднощів та непередбачених витрат.

Водночас заощадження населення потенційно можуть трансформуватися в інвестиційні ресурси через банківську та фінансову систему. Кошти можуть використовуватися для придбання житла, розвитку власної справи, професійної освіти, накопичення активів та інших довгострокових цілей.

Окремого значення набуває фіскальна функція**.** Представники середнього класу беруть участь у формуванні доходів бюджетів через сплату податків і зборів як наймані працівники, підприємці, власники майна та споживачі. Розширення продуктивної офіційної зайнятості та підприємницької діяльності створює передумови для розширення податкової бази.

При цьому важливе значення має не просто рівень податкового навантаження, а характер взаємодії між державою та економічно активним населенням. Стабільні й зрозумілі правила економічної діяльності, належна якість суспільних послуг та ефективне використання бюджетних ресурсів формують передумови для довгострокової економічної активності населення.

В умовах технологічних змін зростає інноваційна функція середнього класу**.** Висококваліфіковані фахівці, підприємці, менеджери, працівники інформаційної сфери, науки, освіти та інших інтелектуально насичених видів діяльності є важливими учасниками створення, освоєння та поширення інновацій[21].

Інноваційна активність середнього класу може проявлятися у започаткуванні нових підприємств, упровадженні сучасних технологій, використанні цифрових інструментів, удосконаленні організації праці, створенні нових продуктів і послуг. Крім того, середні верстви населення виступають активними споживачами технологічних нововведень, що стимулює їх подальше поширення.

Вагоме значення має функція відтворення людського капіталу. Стійке матеріальне становище створює можливості спрямовувати ресурси на освіту, підвищення кваліфікації, професійний розвиток та підтримання здоров'я. Такі витрати мають довгостроковий характер, оскільки сприяють підвищенню майбутньої продуктивності та конкурентоспроможності працівників.

Відтворення людського капіталу має також міжпоколінний характер. Можливість інвестувати в освіту та розвиток дітей створює умови для подальшої професійної та соціальної мобільності. Таким чином, середній клас може виступати одночасно результатом накопичення людського капіталу та середовищем його подальшого відтворення.

Суттєвою є соціально-стабілізаційна функція середнього класу. Значний прошарок населення з достатніми доходами, професійною зайнятістю та певним запасом економічної стійкості сприяє зменшенню надмірної поляризації суспільства за матеріальним становищем.

При цьому сам факт існування середнього класу не усуває соціальної нерівності. Відмінності у доходах, власності та професійному статусі залишаються характерними для ринкової економіки. Значення середнього класу

полягає насамперед у тому, що він створює широку проміжну соціально-економічну групу між найбільш і найменш забезпеченими верствами.

З цим безпосередньо пов'язана функція соціальної та професійної мобільності**.** Середній клас є відкритою та внутрішньо неоднорідною соціальною групою. Перехід до нього може відбуватися завдяки здобуттю освіти, підвищенню професійної кваліфікації, продуктивній зайнятості, підприємництву, кар'єрному розвитку та накопиченню активів.

Наявність реальних каналів висхідної мобільності має важливе соціально-економічне значення. Якщо підвищення кваліфікації, трудова активність та підприємницька ініціатива дозволяють людині покращувати матеріальне становище, виникають стимули для інвестування у власний людський капітал.

Водночас можливий і зворотний процес – низхідна мобільність**,** коли внаслідок втрати роботи, зменшення реальних доходів, втрати активів або інших економічних потрясінь домогосподарство втрачає ознаки належності до середнього класу. Тому важливою характеристикою є не лише чисельність середнього класу, а і його стійкість[16].

Особливого значення зазначені функції набувають для України. Формування середнього класу відбувається в умовах значних економічних та соціальних трансформацій, змін структури зайнятості, міграційних процесів і суттєвої диференціації матеріального становища населення. Повномасштабна війна додатково посилила ризики для доходів, зайнятості, майна та економічної стійкості домогосподарств.

Водночас для майбутнього економічного відновлення України розширення економічно самостійних середніх верств матиме важливе значення. Відновлення та створення підприємств потребуватиме підприємців, менеджерів, інженерів, фахівців, кваліфікованих працівників та інших носіїв людського капіталу. Підвищення їх економічної стійкості сприятиме одночасно розширенню

внутрішнього попиту, розвитку підприємництва та відновленню трудового потенціалу.

Взаємозв'язок між середнім класом і соціально-економічним розвитком має двосторонній характер. З одного боку, сприятливе економічне середовище, продуктивна зайнятість, достатні доходи та можливості підприємницької діяльності створюють передумови для формування середнього класу. З іншого – розширення середнього класу сприяє розвитку внутрішнього ринку, підприємництва, людського капіталу та економічної активності[21].

Отже, середній клас виконує комплекс взаємопов'язаних економічних, споживчих, підприємницьких, інвестиційно-заощаджувальних, фіскальних, інноваційних, соціальних та відтворювальних функцій. Його значення визначається не лише чисельністю, а й якісними характеристиками – стабільністю доходів, характером зайнятості, рівнем освіти та професійної кваліфікації, можливостями накопичення активів і здатністю протистояти економічним ризикам.

Отже, розвинений та економічно стійкий середній клас можна розглядати як важливий ресурс соціально-економічного розвитку. Він одночасно забезпечує формування платоспроможного внутрішнього попиту, розвиток підприємництва, накопичення людського капіталу та заощаджень, розширення податкової бази і зниження надмірної соціальної поляризації. Водночас виконання зазначених функцій залежить від соціально-економічних умов, у яких відбувається його становлення.

РОЗДІЛ 2
СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

2.1. Соціально-економічні передумови формування середнього класу в Україні

Формування середнього класу в Україні є складним і тривалим соціально-економічним процесом, який безпосередньо залежить від рівня розвитку національної економіки, стану ринку праці, доходів населення, підприємницької активності, доступності освіти, можливостей накопичення власності та заощаджень. На відміну від країн, де середній клас формувався протягом тривалого періоду ринкового розвитку, в Україні цей процес відбувався в умовах масштабних економічних та інституційних трансформацій, періодичних криз, значної диференціації доходів населення, а в останні роки – під впливом повномасштабної війни.

Передумови формування середнього класу доцільно розглядати як сукупність економічних, соціальних, демографічних, трудових та інституційних факторів, які забезпечують можливості для досягнення населенням достатнього і відносно стійкого рівня добробуту. При цьому важливим є не лише поточний рівень доходів, а й здатність домогосподарств підтримувати його протягом тривалого часу, накопичувати активи, формувати фінансові резерви та інвестувати в людський капітал[14].

В Україні становлення середнього класу значною мірою пов’язане з ринковими перетвореннями, розвитком приватної власності та підприємництва. Формування приватного сектору економіки сприяло появі нових соціально-професійних груп: підприємців, менеджерів, фахівців фінансової сфери, працівників інформаційних технологій, консультантів, самозайнятих осіб та інших категорій економічно активного населення. Поступово розширювалися

можливості отримання доходів не лише від традиційної найманої праці, а й від підприємницької, професійної та інвестиційної діяльності.

Разом із тим процес формування середнього класу в Україні не набув завершеного характеру. Однією з причин цього є недостатня стійкість матеріального становища значної частини домогосподарств. Саме тому під час оцінювання передумов становлення середнього класу необхідно враховувати не тільки абсолютний рівень доходів, але й їх стабільність та купівельну спроможність.

Основні передумови формування середнього класу в Україні можна систематизувати таким чином.

Таблиця 2.1

Основні соціально-економічні передумови формування середнього класу в Україні 9180

Передумова	Значення для формування середнього класу
Економічне зростання	створює можливості для збільшення доходів і зайнятості
Продуктивна зайнятість	забезпечує стабільне джерело трудових доходів
Достатній рівень оплати праці	формує основу матеріального добробуту домогосподарств
Розвиток підприємництва	розширює можливості економічної самостійності
Розвиток людського капіталу	підвищує професійну мобільність і потенціал отримання доходів
Наявність власності та активів	підвищує економічну стійкість домогосподарств
Можливість формування заощаджень	забезпечує фінансовий резерв і потенціал накопичення капіталу
Макроекономічна стабільність	сприяє збереженню реальної вартості доходів і активів
Доступ до фінансових ресурсів	створює можливості придбання житла, розвитку бізнесу та інвестування
Ефективна соціальна політика	зменшує ризики різкого погіршення матеріального становища

Однією з фундаментальних передумов розширення середнього класу є стале економічне зростання. Збільшення обсягів виробництва товарів і послуг створює додатковий попит на робочу силу, сприяє розвитку підприємництва, підвищенню продуктивності праці та формуванню доходів населення. Водночас саме по собі зростання економіки не гарантує автоматичного розширення середнього класу. Важливим є характер розподілу результатів економічного розвитку між різними групами населення.

Для формування середнього класу необхідно, щоб економічне зростання супроводжувалося створенням продуктивних робочих місць, підвищенням реальних трудових доходів та розширенням можливостей економічної самореалізації. Якщо результати зростання концентруються лише в окремих секторах або групах населення, можливості для збільшення чисельності середніх верств залишаються обмеженими[6].

Особливо наочно ця проблема проявилася в умовах повномасштабної війни. Дослідження Світового банку щодо умов життя населення України засвідчує посилення диференціації доходів після 2022 року: доходи нижчих груп населення зазнали значних втрат, тоді як зміни доходів найбільш забезпечених домогосподарств були сприятливішими. Це ускладнює формування широкого та економічно стійкого середнього класу, оскільки частина населення, яка потенційно могла належати до середніх верств, стає більш уразливою до економічних потрясінь.

Важливою передумовою формування середнього класу виступає продуктивна зайнятість населення. Для більшості домогосподарств саме трудова діяльність є основним джерелом регулярних доходів. Тому можливість отримати стабільну роботу, яка відповідає професійній кваліфікації та забезпечує достатній рівень оплати праці, безпосередньо визначає перспективи входження до середнього класу.

В Україні ринок праці зазнав суттєвих змін унаслідок війни. Масштабне переміщення населення, зовнішня міграція, руйнування підприємств та інфраструктури, територіальне переміщення економічної активності та зміни структури попиту на робочу силу спричинили одночасне існування дефіциту працівників в одних сферах і проблем із працевлаштуванням – в інших. Світовий банк зазначає, що у 2023–2024 роках український ринок праці був суттєво меншим, ніж до повномасштабної війни, а серед причин називає міграцію населення та довготривалі демографічні тенденції[18].

Це дозволяє виділити суперечливу тенденцію. З одного боку, дефіцит кваліфікованої робочої сили створює передумови для підвищення вартості праці та посилення переговорних позицій окремих категорій працівників. З іншого – професійно-кваліфікаційна невідповідність між попитом і пропозицією робочої сили, регіональні диспропорції та міграція обмежують можливості повного використання цього потенціалу.

Ключовою передумовою є рівень оплати праці. Для формування середнього класу заробітна плата повинна виконувати не лише відтворювальну функцію, тобто забезпечувати задоволення основних життєвих потреб, але й створювати можливості для розвитку. Йдеться про витрати на освіту, охорону здоров’я, відпочинок, покращення житлових умов, придбання товарів тривалого користування та формування фінансових резервів.

При цьому номінальне зростання заробітної плати не завжди означає відповідне покращення матеріального становища. Вирішальне значення має реальна купівельна спроможність доходів, яка залежить від співвідношення темпів збільшення доходів та цін на товари й послуги. Тому для аналізу формування середнього класу необхідно оцінювати не тільки номінальні доходи, а й можливості домогосподарств придбавати за них певний набір благ та послуг. Дослідження умов життя українських домогосподарств також свідчать, що після початку повномасштабної війни втрати доходів розподілялися нерівномірно. За

оцінками Світового банку, після 2022 року посилилася нерівність за доходами, причому нижчі групи населення зазнали значнішого погіршення матеріального становища. Така тенденція створює ризик звуження потенційної соціальної бази середнього класу.

Однією з найбільш важливих передумов його розширення є розвиток малого та середнього підприємництва. Підприємці та самозайняті особи становлять одну з природних соціально-економічних груп середнього класу, оскільки їх матеріальне становище безпосередньо пов’язане з власною економічною ініціативою, професійними компетентностями та здатністю організовувати господарську діяльність.

Розвиток підприємництва має подвійний вплив на формування середнього класу. По-перше, успішна підприємницька діяльність створює можливості для формування власності, доходів і накопичення активів самими підприємцями. По-друге, малий та середній бізнес створює робочі місця для найманих працівників, що розширює можливості отримання стабільних трудових доходів іншими групами населення.

Важливою умовою при цьому є стійкість підприємницького середовища. Якщо підприємство працює лише короткий період або постійно перебуває під загрозою припинення діяльності, воно не забезпечує достатньої довгострокової економічної стабільності ні власнику, ні працівникам. Тому значення мають доступ до фінансування, захист прав власності, передбачуваність регуляторного середовища та можливості виходу на нові ринки[14].

Важливим фактором є людський капітал населення. Освіта, професійні знання, компетентності та досвід створюють можливості для отримання більш продуктивної зайнятості та відповідно вищих доходів. В умовах структурних змін в економіці значення людського капіталу посилюється, оскільки роботодавці потребують працівників, здатних використовувати нові технології, працювати з інформацією, швидко навчатися та адаптуватися до змін.

Разом із тим наявність високого рівня освіти не забезпечує автоматичного входження до середнього класу. Необхідною є відповідність між професійною підготовкою та потребами ринку праці. Міжнародна організація праці серед актуальних проблем України називає, зокрема, дефіцит робочої сили та невідповідність професійних навичок потребам ринку. Тому важливою передумовою формування середнього класу є не лише доступ до освіти, а й можливість постійного оновлення професійних компетентностей.

Наступною передумовою є накопичення власності та активів. Економічно стійкий середній клас характеризується не тільки поточними доходами, а й певною майновою базою. Власне житло, заощадження, фінансові активи, майно, необхідне для професійної чи підприємницької діяльності, підвищують здатність домогосподарства протистояти економічним ризикам.

Особливе значення має можливість формування заощаджень. Якщо весь отриманий дохід спрямовується виключно на поточне споживання, домогосподарство залишається вразливим навіть за відносно достатнього рівня доходу. Будь-яке різке скорочення заробітку або виникнення непередбачених витрат може швидко погіршити його матеріальне становище[11].

Можливість реалізації такої моделі є однією з ключових передумов не просто входження домогосподарства до середнього класу, а збереження відповідного статусу в довгостроковій перспективі.

Значний вплив на формування середнього класу має макроекономічна стабільність. Інфляція, коливання економічної активності, зміни на валютному та фінансовому ринках впливають на реальну вартість доходів і заощаджень населення. Висока економічна невизначеність ускладнює довгострокове планування, придбання житла, розвиток власного бізнесу та накопичення фінансових активів.

Для середнього класу це має особливе значення, оскільки його стійкість значною мірою залежить від здатності зберігати результати попередньої

економічної діяльності. Тому макроекономічна стабільність виконує не лише загальноекономічну функцію, а й створює умови для закріплення соціально-економічного статусу домогосподарств.

Окремою групою є демографічні та міграційні передумови. Повномасштабна війна спричинила масштабні внутрішні та зовнішні переміщення населення, які суттєво змінили територіальну структуру ринку праці та економічної активності. Міжнародна організація праці серед ключових викликів для українського ринку праці виділяє переміщення населення, демографічне скорочення, дефіцит працівників та професійно-кваліфікаційні дисбаланси.

Для формування середнього класу міграція має неоднозначні наслідки. З одного боку, вона може розширювати професійний досвід, забезпечувати додаткові джерела доходів та сприяти накопиченню людського капіталу. З іншого – довготривалий відтік працездатного та кваліфікованого населення звужує потенційну соціальну базу середнього класу всередині країни[7].

Не менш важливою є територіальна нерівномірність економічних можливостей. Рівень доходів, доступність робочих місць, підприємницькі можливості та інфраструктура істотно відрізняються залежно від регіону та типу населеного пункту. Після початку повномасштабної війни територіальні диспропорції додатково посилилися внаслідок руйнування виробничої та соціальної інфраструктури, переміщення підприємств та населення. Світовий банк фіксує переміщення частини економічної активності та населення у західному напрямку, що змінило географію економічних можливостей.

Важливе значення має також система соціального захисту населення. Її роль у формуванні середнього класу є опосередкованою. Соціальна політика не повинна замінювати продуктивну зайнятість і власні джерела доходів, однак вона здатна запобігати різкому погіршенню матеріального становища

домогосподарств у періоди безробіття, втрати працездатності або інших соціальних ризиків.

Таким чином, соціальний захист виконує функцію своєрідного механізму економічної стійкості, який може зменшувати ризик переходу домогосподарств із середніх до малозабезпечених груп у періоди економічних потрясінь.

Проведений аналіз дозволяє систематизувати вплив основних чинників на формування середнього класу (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Вплив соціально-економічних чинників на формування середнього класу в Україні [12]

Чинник	Позитивний вплив	Основні обмеження
Економічна активність	створення доходів та робочих місць	воєнні ризики та економічна невизначеність
Ринок праці	попит на кваліфікованих працівників	структурні й територіальні диспропорції
Оплата праці	можливість підвищення добробуту	зниження реальної купівельної спроможності частини доходів
Підприємництво	економічна самостійність і створення робочих місць	високий рівень ризику ведення діяльності
Освіта	накопичення людського капіталу	невідповідність окремих компетентностей потребам ринку
Заощадження	підвищення фінансової стійкості	обмежені можливості їх формування у частини населення
Власність	формування матеріальної основи добробуту	воєнні ризики втрати та пошкодження активів
Міграція	професійний досвід і додаткові доходи	відтік частини працездатного населення
Соціальний захист	зменшення ризику різкого падіння доходів	обмежені можливості формування економічної самостійності лише за рахунок трансфертів
Європейська інтеграція	модернізація інститутів та стандартів	необхідність структурної адаптації економіки

Окремою перспективною передумовою формування середнього класу є європейська інтеграція України. Наближення інституційного та економічного середовища до європейських стандартів потенційно створює можливості для підвищення якості зайнятості, розвитку підприємництва, модернізації системи

професійної підготовки та посилення соціального захисту. Водночас реалізація цих можливостей залежатиме від темпів економічного відновлення, інституційних реформ та здатності українського бізнесу і працівників адаптуватися до нових умов.

Таким чином, формування середнього класу в Україні залежить від комплексу взаємопов'язаних соціально-економічних передумов. До найбільш важливих належать економічне зростання та відновлення виробництва, продуктивна зайнятість, достатній рівень реальних доходів, розвиток малого і середнього підприємництва, накопичення людського капіталу, можливість формування заощаджень і власності, макроекономічна стабільність та ефективне інституційне середовище.

Сучасні умови характеризуються суперечливим поєднанням факторів. З одного боку, економічна адаптація, попит на кваліфіковану працю, розвиток підприємництва, цифрових видів діяльності та перспективи європейської інтеграції створюють передумови для формування нових середніх верств. З іншого – війна, міграція, майнові втрати, територіальні диспропорції, нестабільність доходів та зростання нерівності посилюють ризики втрати домогосподарствами досягнутого економічного статусу. За даними дослідження Світового банку, після 2022 року в Україні відбулося помітне посилення нерівності доходів, що підтверджує актуальність проблеми економічної стійкості потенційного середнього класу[12].

Отже, для України ключовим завданням є не лише кількісне збільшення груп населення з відносно високими поточними доходами, а формування **с**тійкого середнього класу, представники якого мають стабільну продуктивну зайнятість або власний бізнес, достатній реальний дохід, професійні компетентності, майнові активи та фінансовий резерв. Саме тому подальший аналіз доцільно зосередити на рівні доходів, зайнятості та майновому становищі населення України як ключових чинниках формування середнього класу.

2.2. Аналіз рівня доходів, зайнятості та майнового становища населення як чинників формування середнього класу

Формування середнього класу безпосередньо залежить від матеріального становища населення, джерел та стабільності отримання доходів, характеру зайнятості, а також можливостей накопичення майна і фінансових активів. Саме ці характеристики визначають не тільки поточний рівень добробуту домогосподарства, а й ступінь його економічної стійкості та здатність зберігати досягнуте становище в умовах економічних потрясінь.

Як зазначалося у попередніх підрозділах, для ідентифікації середнього класу недостатньо використовувати лише показник поточного доходу. Доцільно враховувати комплекс характеристик, серед яких найбільше значення мають трудові доходи, стабільна зайнятість, купівельна спроможність, наявність житла та іншого майна, заощаджень, можливості здійснювати витрати на освіту, охорону здоров’я, відпочинок та професійний розвиток.

Відповідно, порушення одного або декількох елементів цього ланцюга здатне суттєво обмежувати можливості розширення середнього класу.

Рівень доходів населення є одним із базових показників, що характеризують матеріальні передумови формування середнього класу. Доходи визначають можливості домогосподарств щодо задоволення поточних потреб, придбання товарів тривалого користування, поліпшення житлових умов, отримання освітніх і медичних послуг та формування заощаджень.

Водночас важливе значення має не лише величина доходу, а і його структура. Найбільш стійкою передумовою формування середнього класу є переважання доходів, отриманих у результаті власної економічної активності: оплати праці, підприємницької діяльності, самозайнятості та доходів від активів.

З позиції формування середнього класу основні характеристики доходів можна систематизувати у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Характеристики доходів населення та їх значення для формування середнього класу 915]

Характеристика	Значення для формування середнього класу
Рівень доходу	визначає поточні споживчі можливості
Реальний дохід	характеризує фактичну купівельну спроможність
Стабільність доходу	забезпечує можливість довгострокового планування
Джерела доходу	характеризують ступінь економічної самостійності
Частка трудових доходів	відображає роль продуктивної зайнятості
Можливість заощадження	свідчить про наявність фінансового резерву
Диверсифікація доходів	знижує залежність від одного джерела надходжень

Для оцінювання матеріального становища населення особливо важливо розмежовувати номінальні та реальні доходи. Зростання номінальної заробітної плати саме по собі ще не означає пропорційного підвищення рівня життя, оскільки частина такого зростання може нівелюватися підвищенням цін.

Ця проблема залишається актуальною для України. Зокрема, у 2024 р. офіційна статистика за підприємствами засвідчила зростання номінальної заробітної плати приблизно на 13 % порівняно з попереднім роком. Водночас наприкінці 2024 р. споживчі ціни були приблизно на 12 % вищими, ніж роком раніше. Отже, під час оцінювання можливостей формування середнього класу принципове значення має саме динаміка реальних**,** а не лише номінальних доходів.

Необхідно враховувати й методологічні обмеження: зазначена статистика заробітної плати не охоплює повною мірою неформальну зайнятість та окремі види економічної діяльності. Тому вона характеризує лише частину українського ринку праці.

Важливою проблемою є нерівномірність зміни доходів різних груп населення. За результатами досліджень умов життя українських

домогосподарств, після 2022 р. диференціація населення за доходами істотно посилилася. Оцінки на основі опитувань домогосподарств свідчать, що коефіцієнт Джині, який до повномасштабної війни становив близько 0,25, за даними досліджень 2023–2024 рр. перевищував 0,4. При цьому реальні доходи нижчих груп населення скорочувалися, тоді як у верхніх дохідних групах їх динаміка була значно сприятливішою [19].

Це має принципове значення для формування середнього класу. Якщо доходи зростають нерівномірно, частина домогосподарств отримує можливість накопичувати активи та підвищувати власну економічну стійкість, тоді як інша частина населення витрачає більшість ресурсів на задоволення поточних потреб. У результаті потенційна база середнього класу може звужуватися.

Другим ключовим чинником виступає зайнятість. Для більшості населення України заробітна плата та інші трудові доходи є основним джерелом матеріального забезпечення. Тому формування численного середнього класу неможливе без достатньої кількості продуктивних і належно оплачуваних робочих місць. Водночас необхідно враховувати не лише сам факт зайнятості, але й її якісні характеристики (табл.2.4).

Таблиця 2.4

Характеристики зайнятості, важливі для формування середнього класу[15]

Показник	Значення
Стабільність зайнятості	забезпечує передбачуваність доходів
Рівень оплати праці	визначає матеріальні можливості працівника
Кваліфікація	впливає на продуктивність та потенціал доходу
Відповідність роботи освіті	забезпечує ефективніше використання людського капіталу
Можливості професійного розвитку	сприяють підвищенню майбутніх доходів
Офіційність трудових відносин	забезпечує трудові та соціальні гарантії
Умови праці	впливають на стійкість трудової діяльності

Повномасштабна війна істотно трансформувала український ринок праці. У перші місяці 2022 р. відбулося різке скорочення економічної активності, припинення або обмеження діяльності значної кількості підприємств, масштабне переміщення населення. За оцінкою МОП, зайнятість у 2022 р. була приблизно на 15,5 %, або на 2,4 млн робочих місць, нижчою від довоєнного рівня 2021 р.

Надалі ринок праці поступово адаптувався, однак його відновлення супроводжується новими структурними проблемами. Серед них – дефіцит працівників, професійно-кваліфікаційна невідповідність, демографічні втрати, внутрішнє переміщення та зовнішня міграція населення.

З одного боку, дефіцит кваліфікованих працівників може стимулювати роботодавців до підвищення заробітної плати та покращення умов праці. Це створює сприятливі передумови для тих категорій працівників, професійні компетентності яких користуються високим попитом.

З іншого боку, скорочення пропозиції робочої сили та невідповідність кваліфікації працівників потребам роботодавців обмежують потенціал економічного зростання. Отже, важливою передумовою розширення середнього класу стає не просто збільшення кількості робочих місць, а створення продуктивної зайнятості з достатнім рівнем оплати праці[12]**.**

Особливо показовою є диференціація зайнятості залежно від матеріального становища домогосподарств. Дослідження Світового банку показало, що у 2020 р. близько 66 % домогосподарств із нижньої п’ятої частини розподілу доходів мали трудові доходи. У 2023 р. таких домогосподарств було вже менше третини, а у 2024 р. – менше чверті. Натомість серед найбільш забезпечених домогосподарств залученість до оплачуваної зайнятості залишалася порівняно високою.

Така ситуація демонструє тісний взаємозв’язок між доступом до продуктивної зайнятості та місцем домогосподарства у структурі доходів**.** Втрата роботи або трудового доходу збільшує ризик переходу населення до нижчих

соціально-економічних груп, тоді як стабільна зайнятість створює базові передумови для закріплення у складі середнього класу.

Для визначення можливостей розширення середнього класу необхідно враховувати не тільки становище потенційних середніх груп, але й масштаби економічної вразливості населення.

За оцінками Світового банку, здійсненими через обмеженість традиційної офіційної статистики в умовах воєнного стану, рівень бідності за фактичним прожитковим мінімумом становив близько 34,0 % у 2023 р. та, за попередньою оцінкою, близько 35,8 % у 2024 р. Для порівняння, останній офіційний показник за 2021 р. становив 20,6 %. Отже, масштаби матеріальної вразливості населення після початку повномасштабної війни суттєво збільшилися.

Таблиця 2.5

Окремі характеристики матеріального становища населення України[6]

Показник	До повномасштабної війни	2023–2024 рр.	Загальна тенденція
Рівень бідності за фактичним прожитковим мінімумом	20,6 % (2021 р.)	близько 34–36 %	суттєве зростання
Коефіцієнт Джині за доходами	близько 0,25	понад 0,4 за оцінками опитувань	посилення нерівності
Трудові доходи нижньої 20%-ї групи домогосподарств	близько 66 % домогосподарств (2020 р.)	менше 1/4 у 2024 р.	істотне скорочення
Номінальна заробітна плата працівників підприємств	–	+13 % у 2024 р. до 2023 р.	зростання
Споживчі ціни	–	+12 % р/р наприкінці 2024 р.	значний інфляційний тиск

Наведені показники дозволяють зробити важливий висновок: одночасне зростання номінальної заробітної плати не означає автоматичного розширення середнього класу. Висока інфляція, нерівномірність зростання доходів, втрата

частиною населення трудових доходів та підвищення рівня бідності суттєво обмежують цей процес.

Третьою складовою формування середнього класу є майнове становище. Якщо дохід характеризує поточні економічні можливості домогосподарства, то накопичене майно та фінансові активи значною мірою визначають його довгострокову економічну стійкість**.**

Наявність власного житла має особливе значення, оскільки житлові витрати займають істотну частину сімейного бюджету. Водночас саме володіння житлом не може бути достатнім критерієм належності до середнього класу. Частина домогосподарств може володіти нерухомістю, отриманою раніше або успадкованою, але мати низькі поточні доходи і не володіти достатніми фінансовими ресурсами для підтримання відповідного рівня життя.

Тому більш показовим критерієм є поєднання власності, стабільного поточного доходу та фінансового резерву[17].

В умовах війни майновий критерій набув додаткової специфіки. Руйнування та пошкодження житла, вимушене переміщення населення, втрата бізнес-активів і необхідність повторного облаштування місця проживання означають, що частина домогосподарств могла втратити накопичені протягом багатьох років активи. У таких випадках навіть збереження поточного доходу не завжди забезпечує попередній рівень економічної стійкості.

Особливо важливою характеристикою середнього класу є наявність заощаджень**.** Фінансовий резерв дозволяє домогосподарству підтримувати звичний рівень споживання у випадку тимчасової втрати роботи, необхідності значних непередбачених витрат або інших економічних потрясінь.

Заощадження також створюють можливості для здійснення великих витрат без надмірного боргового навантаження, фінансування освіти, започаткування власної справи, придбання житла або накопичення інших активів.

З позиції економічної стійкості домогосподарства можна виділити декілька умовних рівнів (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Характеристика економічної стійкості домогосподарств [17]

Рівень	Основні характеристики
Низький	доходів вистачає переважно на задоволення базових потреб; заощадження відсутні
Нижче середнього	поточні потреби забезпечуються, але значні непередбачені витрати створюють фінансові труднощі
Середній	стабільний дохід, наявність основних майнових активів, можливість періодичного заощадження
Достатній	стабільні доходи, регулярні заощадження, майнові та фінансові активи
Високий	диверсифіковані доходи, значний фінансовий резерв та інвестиційні можливості

Проведений аналіз свідчить, що сучасні процеси формування середнього класу в Україні мають суперечливий характер. З одного боку, відновлення економічної активності, зростання номінальної заробітної плати та дефіцит кваліфікованої робочої сили створюють можливості для підвищення трудових доходів окремих категорій населення. З іншого – інфляційні процеси, нерівномірність розподілу доходів, скорочення зайнятості серед економічно вразливих груп, міграція та майнові втрати істотно обмежують потенціал розширення середнього класу.

В Україні сформовано соціально-економічну базу для існування середнього класу, однак її стійкість залишається обмеженою. Значна частина потенційних представників середніх верств є чутливою до змін на ринку праці, інфляції, втрати джерел доходу та майнових ризиків. Зростання бідності та посилення диференціації доходів після початку повномасштабної війни додатково ускладнюють розширення середнього класу.

РОЗДІЛ 3
НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ТА ЗМІЦНЕННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

Проведений аналіз соціально-економічних передумов формування середнього класу в Україні свідчить, що його розширення є комплексним завданням, вирішення якого потребує одночасного впливу на доходи населення, зайнятість, розвиток підприємництва, людський капітал, можливості накопичення власності та заощаджень. Середній клас не може бути сформований виключно шляхом адміністративного підвищення окремих соціальних стандартів або номінального збільшення доходів. Його становлення повинно ґрунтуватися насамперед на створенні стійких економічних джерел добробуту населення.

Особливого значення ця проблема набуває в сучасних умовах. Повномасштабна війна суттєво змінила соціально-економічну структуру українського суспільства, посилила ризики втрати роботи, доходів і майна, спричинила значні міграційні переміщення та поглибила територіальні диспропорції. Одночасно економіка поступово адаптується до нових умов, формуються нові види зайнятості, змінюється структура попиту на робочу силу, розвиваються цифрові види діяльності та виникають нові можливості для підприємництва[21].

За таких обставин політика формування середнього класу має бути орієнтована не стільки на формальне збільшення чисельності населення, яке за рівнем поточного доходу можна віднести до середньої групи, скільки на підвищення економічної стійкості домогосподарств**.**

Узагальнено основні напрями зміцнення середнього класу в Україні можна представити в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Основні напрями формування та зміцнення середнього класу в Україні[23]

Напрям	Основний зміст	Очікуваний результат
Підвищення трудових доходів	зростання продуктивності та реальної оплати праці	підвищення купівельної спроможності
Розвиток продуктивної зайнятості	створення якісних і стабільних робочих місць	стабілізація доходів домогосподарств
Підтримка підприємництва	покращення умов для малого бізнесу та самозайнятості	розширення економічно самостійних верств
Розвиток людського капіталу	освіта, перекваліфікація, професійний розвиток	підвищення конкурентоспроможності працівників
Стимулювання заощаджень	підвищення фінансової спроможності населення	формування фінансового резерву
Розширення можливостей накопичення активів	доступність житла, фінансування та інвестування	зміцнення майнової бази середнього класу
Зниження соціально-економічних диспропорцій	розвиток регіональних ринків праці та підприємництва	розширення можливостей формування середнього класу
Удосконалення соціальної політики	підтримка населення у випадку соціальних ризиків	запобігання різкому погіршенню добробуту
Покращення інституційного середовища	захист власності та передбачуваність економічних умов	підвищення економічної активності

Першочерговим напрямом має стати створення умов для зростання реальних доходів населення**.** Як показав проведений у другому розділі аналіз, саме недостатня стійкість доходів є одним із головних обмежень формування середнього класу. При цьому номінальне підвищення заробітної плати не завжди означає реальне покращення матеріального становища, особливо в умовах інфляції.

Тому основою збільшення доходів повинно стати підвищення продуктивності праці, технологічне оновлення підприємств, розвиток секторів із високою доданою вартістю та підвищення професійної кваліфікації працівників. Економічно стійке зростання заробітної плати можливе передусім тоді, коли воно

забезпечується відповідним зростанням результативності економічної діяльності.

Таким чином, політика доходів повинна бути тісно пов’язана з економічною політикою та розвитком продуктивного потенціалу країни.

Другим стратегічним напрямом є розвиток продуктивної зайнятості**.** Наявність роботи сама по собі не забезпечує належності працівника до середнього класу. Важливо, щоб зайнятість була стабільною, офіційною, відповідала професійним компетентностям працівника та забезпечувала дохід, достатній не тільки для задоволення поточних потреб, але й для формування заощаджень[22].

У цьому контексті необхідним є створення нових робочих місць у секторах, здатних забезпечувати достатній рівень продуктивності та оплати праці. Перспективними є переробна промисловість, інформаційні технології, транспорт і логістика, енергетика, будівництво, професійні послуги та інші види діяльності, розвиток яких буде пов’язаний із відновленням економіки.

Особливо важливо забезпечити можливості працевлаштування населення у регіонах, де відбулося значне переміщення людей та економічної активності. Це потребує узгодження регіональної економічної політики, розвитку місцевого підприємництва та професійної підготовки кадрів.

Третім важливим напрямом є розвиток малого і середнього підприємництва**.** Підприємці, власники малого бізнесу та самозайняті особи традиційно становлять одну з важливих складових середнього класу. Саме підприємництво забезпечує можливість самостійно формувати джерела доходу, накопичувати активи та створювати робочі місця.

В Україні розвиток підприємництва має особливе значення ще й тому, що малий та середній бізнес здатний швидше адаптуватися до змін локального попиту та створювати робочі місця на рівні територіальних громад.

Окремої уваги потребує розвиток самозайнятості**.** Сучасні цифрові технології суттєво розширили можливості здійснення професійної діяльності поза межами традиційної зайнятості. Консультаційні, інформаційні, освітні, творчі та інші професійні послуги можуть стати додатковим каналом формування економічно самостійних середніх верств населення.

Четвертим напрямом є розвиток людського капіталу**.** У сучасній економіці професійні знання, компетентності та здатність до постійного навчання стають одним із головних факторів доходу.

При цьому важливим завданням є забезпечення відповідності освіти реальним потребам економіки. Формальне отримання диплома без затребуваних професійних компетентностей не гарантує продуктивної зайнятості та достатнього доходу. Тому система освіти повинна більш оперативно реагувати на структурні зміни ринку праці.

Особливого значення набуває концепція навчання протягом життя**,** яка передбачає постійне оновлення професійних компетентностей. Технологічні зміни призводять до швидкого оновлення вимог до працівників, тому здатність до перепідготовки стає важливою передумовою збереження економічного статусу. Тобто, людський капітал виступає одночасно передумовою та результатом формування середнього класу.

Не менш важливим напрямом є створення умов для формування заощаджень населення**.** Середній клас повинен характеризуватися не тільки достатнім поточним доходом, але й наявністю фінансового резерву.

У попередньому розділі було встановлено, що домогосподарство, яке витрачає практично весь дохід на поточне споживання, залишається економічно вразливим. Втрата роботи, непередбачені витрати або інше економічне потрясіння можуть швидко погіршити його матеріальне становище.

Тому одним із критеріїв ефективності політики формування середнього класу повинно стати збільшення кількості домогосподарств, здатних регулярно

формувати заощадження.Водночас для цього необхідне сприятливе макроекономічне середовище. Висока інфляція знижує реальну вартість накопичень і послаблює стимули до довгострокового заощадження. Отже, макроекономічна стабільність має безпосередній зв'язок із формуванням середнього класу[22].

Наступним напрямом є розширення можливостей накопичення майнових активів**.** Для економічно стійкого середнього класу важливе значення має володіння житлом, транспортними засобами, фінансовими активами та майном, що може використовуватися у професійній або підприємницькій діяльності.

Особливо актуальною для України є житлова проблема. Внаслідок воєнних дій значна кількість домогосподарств втратила або була змушена залишити житло. Відновлення житлового фонду, доступність житлового кредитування та механізмів компенсації за пошкоджене майно мають тому не тільки соціальне, а й довгострокове економічне значення. Відновлення майнової бази домогосподарств сприятиме підвищенню їх економічної стійкості.

При цьому зниження нерівності не означає механічного вирівнювання доходів. Основне завдання полягає у розширенні можливостей населення підвищувати свій економічний статус завдяки освіті, продуктивній праці, професійному розвитку та підприємницькій діяльності. Тому важливим критерієм соціально-економічної політики повинна стати соціальна мобільність – реальна можливість переходу домогосподарств із нижчих до середніх груп доходу.

Важливою складовою має бути удосконалення соціальної політики**.** Соціальний захист не може самостійно сформувати середній клас, оскільки його економічною основою є насамперед власна продуктивна діяльність. Однак ефективна система соціального страхування та підтримки населення здатна запобігати різкому падінню рівня життя у випадку втрати роботи, працездатності або інших соціальних ризиків.

Тому соціальна політика має виконувати передусім стабілізаційну функцію, не замінюючи власної економічної активності населення.

Для України важливим напрямом є також економічна реінтеграція ветеранів, внутрішньо переміщених осіб та громадян, які повертаються з-за кордону**.** Ці групи населення мають значний трудовий, професійний і підприємницький потенціал, але можуть потребувати додаткових можливостей для перекваліфікації, працевлаштування, започаткування бізнесу та відновлення майнового становища[22].

Створення умов для їх повноцінного включення до економічної діяльності матиме подвійний результат: з одного боку, зменшуватиме ризик економічної вразливості відповідних домогосподарств, а з іншого – сприятиме відновленню людського та підприємницького потенціалу країни.

Тому розвиток середнього класу повинен передбачати підтримку локального підприємництва, інфраструктури, дистанційної зайнятості, професійної освіти та інвестиційної активності на регіональному рівні.

Особливе значення для післявоєнного відновлення матиме створення нових центрів економічної активності на територіях, які зазнали найбільших економічних і демографічних втрат.

Разом із тим сама європейська інтеграція не забезпечить автоматичного зростання середнього класу. Вирішальне значення матиме здатність української економіки створювати продуктивні робочі місця, розвивати конкурентоспроможні підприємства та забезпечувати умови для професійної

Для практичної реалізації запропонованих напрямів доцільно визначити комплекс пріоритетних заходів (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Комплекс заходів щодо формування та зміцнення середнього класу в Україні[8]

Сфера	Запропоновані заходи	Очікуваний соціально-економічний ефект
Ринок праці	створення продуктивних робочих місць, професійна перепідготовка	підвищення стабільності зайнятості
Доходи населення	створення умов для зростання продуктивності та реальної оплати праці	підвищення купівельної спроможності
Підприємництво	фінансова, консультаційна та інфраструктурна підтримка малого бізнесу	розширення підприємницької складової середнього класу
Освіта	адаптація підготовки кадрів до потреб ринку праці	підвищення якості людського капіталу
Заощадження	підвищення фінансової грамотності та розвиток надійних інструментів накопичення	посилення фінансової стійкості
Житлова політика	відновлення житла та розвиток доступних механізмів його придбання	відновлення і накопичення майнових активів
Соціальна політика	адресний захист у випадку соціальних ризиків	зменшення ризику низхідної мобільності
Регіональний розвиток	підтримка локального бізнесу та створення робочих місць	зменшення територіальних диспропорцій
Реінтеграція	сприяння зайнятості та підприємництву ветеранів, ВПО і громадян, які повертаються	залучення людського потенціалу до економічного відновлення
Інституційне середовище	захист власності та передбачуваність правил економічної діяльності	стимулювання довгострокової економічної активності

При цьому результативність запропонованих заходів доцільно оцінювати не лише за традиційними макроекономічними показниками. Для визначення прогресу саме у формуванні середнього класу необхідно враховувати зміни реальних доходів, структуру зайнятості, можливості домогосподарств формувати заощадження, володіння активами та стійкість до фінансових потрясінь.

Таким чином, формування численного та стійкого середнього класу в Україні потребує комплексного поєднання економічної, соціальної, освітньої, регіональної та інституційної політики. Центральним елементом цього процесу повинна бути економічна самостійність населення, заснована на продуктивній зайнятості, підприємницькій активності та ефективному використанні людського

капіталу. Пріоритетними напрямами мають стати створення продуктивних робочих місць, підвищення реальних трудових доходів, підтримка малого і середнього підприємництва, розвиток професійних компетентностей, забезпечення можливостей формування заощаджень і накопичення активів, зниження територіальних диспропорцій та підвищення соціально-економічної мобільності населення.

Особливістю сучасного етапу є необхідність поєднання політики формування середнього класу із завданнями повоєнного відновлення та європейської інтеграції України**.** Відновлення підприємств та інфраструктури, повернення економічно активного населення, реінтеграція ветеранів і внутрішньо переміщених осіб, розвиток нових видів економічної діяльності можуть стати основою формування оновленої соціально-економічної структури суспільства [21].

Отже, стратегічною метою має бути не просто збільшення доходів населення, а створення умов, за яких значна частина домогосподарств матиме стабільні джерела доходу, конкурентоспроможні професійні компетентності, власні активи, фінансові резерви та можливість підтримувати досягнутий рівень добробуту в довгостроковій перспективі**.** Саме такий підхід створюватиме передумови для поступового розширення економічно самостійного та стійкого середнього класу як важливого ресурсу соціально-економічного розвитку України.

ВИСНОВКИ

У курсовій роботі досліджено теоретичні та практичні аспекти формування середнього класу, визначено його роль у соціально-економічному розвитку суспільства, проаналізовано основні передумови становлення середнього класу в Україні та обґрунтовано напрями його подальшого зміцнення.

У результаті дослідження встановлено, що середній клас є важливою складовою соціально-економічної структури суспільства. Його не можна визначати виключно за рівнем доходів населення. Належність до середнього класу характеризується сукупністю взаємопов’язаних ознак, серед яких стабільний рівень доходів, продуктивна зайнятість, професійна кваліфікація та освіта, майнове становище, можливість формувати заощадження та підтримувати належний рівень життя.

Найбільш доцільним є комплексний підхід до визначення середнього класу, який поєднує доходний, майновий, трудовий, професійний, освітній, споживчий та фінансовий критерії. Важливою характеристикою середнього класу є не тільки поточний матеріальний добробут, а й економічна стійкість, тобто здатність домогосподарства підтримувати досягнутий рівень життя, накопичувати активи та протистояти основним економічним ризикам.

Дослідження ролі середнього класу показало, що він виконує важливі економічні та соціальні функції. Його представники формують значну частину платоспроможного попиту, беруть участь у підприємницькій діяльності, створюють робочі місця, здійснюють заощадження, інвестують в освіту та професійний розвиток. Розширення середнього класу сприяє розвитку внутрішнього ринку, підприємництва та людського капіталу, а також зменшенню надмірної соціально-економічної диференціації населення.

Аналіз соціально-економічних передумов формування середнього класу в Україні засвідчив складність і суперечливість цього процесу. Розвиток ринкових

відносин, приватної власності, підприємництва та нових форм зайнятості створив основу для появи економічно самостійних груп населення. До потенційної основи середнього класу можна віднести підприємців, самозайнятих осіб, менеджерів, кваліфікованих працівників і фахівців, доходи яких формуються переважно за рахунок власної трудової та підприємницької активності.

Водночас розширення середнього класу в Україні стримується нестабільністю доходів частини населення, нерівномірністю матеріального становища домогосподарств, проблемами зайнятості, обмеженими можливостями формування заощаджень та накопичення активів. Значний вплив на ці процеси має повномасштабна війна, яка спричинила втрату робочих місць і майна, масштабні міграційні переміщення населення та посилила соціально-економічні ризики.

Проведений аналіз показав, що однією з головних передумов формування середнього класу є стабільна продуктивна зайнятість. Для більшості населення саме трудові доходи становлять основу матеріального добробуту. Важливим чинником є також реальний рівень доходів населення. Номінальне зростання заробітної плати не завжди означає відповідне покращення матеріального становища, оскільки на купівельну спроможність населення суттєво впливає зміна цін. Тому розширення середнього класу має ґрунтуватися насамперед на стійкому зростанні реальних доходів населення.

Не менш важливе значення має майнове становище домогосподарств. Наявність власного житла, заощаджень та інших активів підвищує економічну стійкість населення. Особливе значення мають заощадження, які дозволяють підтримувати звичний рівень життя у випадку тимчасового скорочення доходів або виникнення непередбачених витрат.

За результатами дослідження визначено основні напрями формування та зміцнення середнього класу в Україні. До них належать створення продуктивних робочих місць, підвищення реальних трудових доходів, розвиток малого і

середнього підприємництва, підтримка самозайнятості, розвиток людського капіталу, розширення можливостей формування заощаджень та накопичення майнових активів.

Особливого значення набуває розвиток підприємництва, оскільки він одночасно сприяє підвищенню економічної самостійності населення та створенню нових робочих місць. Важливими умовами його розвитку є доступність фінансових ресурсів, сприятливе підприємницьке середовище, захист власності та стабільність умов ведення господарської діяльності.

В умовах повоєнного відновлення України важливого значення набуватимуть відновлення економічної активності, створення нових робочих місць, розвиток малого та середнього бізнесу, професійна адаптація населення та відновлення майнової бази домогосподарств. Ці процеси можуть створити нові можливості для поступового розширення середнього класу.

Отже, формування середнього класу в Україні є комплексним і довгостроковим процесом, який безпосередньо залежить від загального стану економіки, ринку праці, рівня реальних доходів, розвитку підприємництва та можливостей населення накопичувати активи. Основою його зміцнення має стати не лише підвищення поточних доходів, а створення умов для економічної самостійності та довгострокової фінансової стійкості домогосподарств.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Агентне моделювання політики перерозподілу доходів*. Наукові записки НаУКМА. Економічні науки. 2019. Т. 2. С. 16–22.

2. Бродська С. Класова самоідентифікація населення України. Наукові записки НаУКМА**.** 2021. https://ekmair.ukma.edu.ua/erver/api/core/bitstreams/d44f5760-bca6-4f1e-b4eb-332c1ec07cd9/content (дата звернення – 25.07.2026р)

3. Биченко, А., Міщенко, М., Пищуліна, О., Рачок, А. & Шангіна, Л. Середній клас в Україні: уявлення і реалії. Київ: Центр Разумков, 2016. 258 с. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Seredn_klas.pdf (25.07.2026 р.)

4. Васильченко В., Щетиніна Л. Основні проблеми формування середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. 2019. № 3. С. 31-35.

5. Віннiченко А. А. Ідентифікація середнього класу при визначенні привабливості країн світу як елемент міжнародного маркетингу. Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса**.** 2022. Т. 1, № 14 https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/12076?utm_source=chatgpt.com 2021(дата звернення – 12.08.2026 р)

6. Державна служба статистики України. Диференціація життєвого рівня населення: статистичні дані за 2023–2024 рр. https://lg.ukrstat.gov.ua/files/zb_sots_dem_domogosp_Ukr_2024.pdf(дата звернення – 25.07.2026 р.)

7. Лібанова Е. М., Черенько Л. М., Васильєв О. А., Реут А. Г. Населення із середніми доходами як основа для формування середнього класу в Україні. Національна безпека і оборона. 2024. № 1–2. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD144-145_2024_ukr.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення – 12.08.2026 р.)

8. Клименко В. В., Лозова Г. М. Середній клас: досвід США та українські реалії. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2015. С. 63–68.

9. Красота О., Сідько О. Представленість жінок у середньому класі. Економіка та суспільство. 2024. № 59. DOI: 10.32782/2524-0072/2024-59-122. economyandsociety.in.ua (дата звернення – 25.07.2026 р.)

10. Лисюк Н. Середній клас як активний суб'єкт соціальних трансформацій в Україні. URL: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/ 2006/01/65-72__no1__vol-12__2006__UKR.pdf. (дата звернення: 20.04.2025).

11. Мічковська Н. Визначаємо середній клас в Україні: доходи від 30 тис. та відсутність дітей. Фокус. Економіка. 23.11.2023. URL: https://focus.ua/uk/economics/607627-viznachayemo-seredniy-klas-vukrajini-dohodi-vid-30-tis-ta-vidsutnist-ditey(дата звернення: 20.08.2026 р.).

12. Мічковська Н. Сторожовий пес політичної системи: чому владі вигідно зберегти залишки середнього класу. Фокус. Економіка. URL: 23.11.2023. https://focus.ua/uk/economics/607671-storozhoviy-pespolitichnoji-sistemi-chomu-vladi-vigidno-zberegti-zalishki-serednogo-klasu (дата звернення - 12.08.2026 р.)

13. Мороз Н. Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні. Сіверянський літопис. 2023. № 2. С. 112–118.

14. Національний інститут стратегічних досліджень. Проблеми становлення середнього класу як основи розвитку громадянського суспільства в Україні : аналітична записка. https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gromadyanske-suspilstvo/problemi-stanovlennya-serednogo-klasu-yak-osnovi-rozvitku (дата звернення - 20.08.2026 р.)

15. *Перспективи становлення середнього класу в Україні* : звіт про науково-дослідну роботу / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України; керівник Е. М. Лібанова. 2019.

https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0209U001547/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення – 25.07.2026 р.)

16. Програма розвитку ООН. *Соціальна згуртованість в Україні: тенденції за даними дослідження reSCORE 2024*. https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/sotsialna-zhurtovanist-v-ukrayini-tendentsiyi-za-danymy-doslidzhennya-rescore-2024 (дата звернення – 12.08.2026 р.)

17. Саєнко Ю.І. Середній клас у соціологічних вимірах // Економіка і прогнозування 2020. № 2. С. 92-107.

18. *Середній клас в Україні: уявлення і реалії* : дослідження-монографія / Центр Разумкова. Київ : Заповіт, 2016. 258 с.

19. *Середній клас в Україні: життєві цінності, готовність до асоціації і просування демократичних норм і стандартів* : аналітична доповідь Центру Разумкова. Національна безпека і оборона. 2024. № 1–2. https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD144-145_2024_ukr.pdf?utm_source=chatgpt.com (дата звернення – 12.08.2026 р.)

20. Солодько Ю. Український середній клас у контексті замкненого кола соціальної нерівності і корупції. Наукові записки НаУКМА. Соціологія. 2020. Т. 3. С. 15–26. DOI: 10.18523/2617-9067.2020.3.15-26.

21. Супівська Є. Чи є в Україні середній клас і хто може до нього належати. Новини live. Економіка. 09.02.2025. URL: https://novyny.live/ ekonomi/chi-ie-v-ukrayini-serednii-klas-i-khto-mozhe-do-nogo-nalezhati231564.html(дата звернення: 20.08.2026 р).

22. *Трансформація соціальної структури суспільства: на шляху до нової нормальності*.https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f03c4630-c59e-4688-91e1-8717b47fce12/content (дата звернення – 2.08.2026 р)

23. Центр Разумкова. Оцінки громадянами соціально-економічної ситуації та соціально-економічної політики влади, соціальне самопочуття громадян. https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinky-

gromadianamy-sotsialnoekonomichnoi-sytuatsii-ta-sotsialnoekonomichnoi-polityky-vlady (дата звернення - 25.07.2026 р.)

24. Черенько Л. Український середній клас у новому тисячолітті: тенденції та перспективи. Демографія та соціальна економіка. 2020. № 4 (42). С. 71-92.

25. Шавалюк Л. Золота середина. Де шукати та як розвивати середній клас. Український тиждень. 2019. № 33 (613) від 20 серпня 2019 р. URL: https://tyzhden.ua/Economics/233974 (дата звернення: 20.08.2026 р).